

A kvalitatív módszertani jellemzőkből származó lehetőségek a gazdaságfejlesztésben és kutatásban

Juhász Judit

A kvalitatív kutatási módszertan alkalmazható eszköztára sokszínű és összetett. Számos módot biztosít arra, hogy a kutatási célunkhoz leginkább illeszkedő módszereket alkalmazzuk. Ennek többek között sokszor a felmerülő nehézségek (etikai kérdések, a szubjektivitás fokozódásának lehetősége az együttműködések szorosságával egyetemben, idő és költség tényező) is útjában állhatnak.

A gazdaságfejlesztésben és kutatásban is nagy szerepet játszhat a kvalitatív módszerek szélesebb körű és változatosabb alkalmazása a folyamatok előmozdításában. Számos kvalitatív módszer ugyanis üdvözli a kutatói szerepvállalást, beavatkozást a kutatás során. Így a változás- és akcióorientált kutatási és gazdaságfejlesztési folyamatokban is kiválaszthatóak és felépíthetőek azok a módszerek, amelyek az adott kutatás és fejlesztés stádiumához illeszkedve az annak megfelelő eszközökkel, valamint kutatói jelenléttel, befolyással működnek. Jelen tanulmányban bemutatom, hogy a kvalitatív módszerek jellemzőiből fakadóan azok alkalmazásában megvan a lehetőség arra, hogy változásokat segítsünk elő, így az igen kifizetődő lehet a gazdaságfejlesztésben és annak kutatásában is.

Kulcsszavak: kvalitatív módszertan, kutatói hatás, gazdaságfejlesztés

1. Bevezetés

A társadalomtudományi kutatásokban, így a közgazdaságtanban is egyre nagyobb tér jut a kvalitatív kutatásmódszertannak. Am ahogyan jobban megismerjük az egyes eszközöket, módszereket, és céljainknak megfelelően szeretnénk elkezdni azokat alkalmazni, azzal egy időben megszorodnak azok a nehézségek is, melyekkel szembesülhetünk a kutatásunk során. Többek között számos etikai kérdéssel találkozunk a kutatás résztvevőinek jogai kapcsán, például: a kutatás hogyan járul hozzá a résztvevők, képviselt csoportok helyzetének, emberi viszonyainak javításához? Hogyan lehet a hitelt érdemlő résztvevői beleegyezést megvalósítani? Előljáróban mennyi információt kell biztosítanunk a kutatásunkról a résztvevők számára és mennyit később? Kinek a beleegyezése szükséges a kutatás lebonyolításához? Hogyan tudjuk a résztvevők bizalmát biztosítani? Mennyire fontos az, hogy a résztve-

vők anonimek maradjanak? Kinek van hozzáférése az elkészülő dokumentumokhoz? Milyen veszélyekkel jár a kutatás a résztvevők számára? Milyen elővigyázatossági óvintézkedéseket tehetünk (lásd pl. Brinkmann–Kvale 2008)?

A fenti és más kérdések körüljárása sok-sok időt vesz igénybe, és nagymértékben támaszkodik a kutatók belső értékítéletére, természetesen kvantitatív kutatások során is. Azonban ezeken túlmenően a kutató és a kutatás alanya, résztvevője közötti eltérő fokú és intenzitású, de közvetlen kapcsolatból fakadóan, a kvalitatív kutatások során legtöbbször érzelmeinknek is jelentős szerepe van. Így sokszor éri a kvalitatív kutatásokat az a kritika, mely szerint azok szubjektívek. Tanulmányomban amellet érvelek, hogy a szubjektivitás a kutatás szükségszerű eleme bármely kvalitatív (és kvantitatív) kutatás esetén egyaránt, melynek elfogadása – mintsem tagadása – elősegíti a kutatási kérdésünk megválaszolását és kutatási céljaink elérését. A nehézségek figyelembe vétele és tudatosítása szükséges a kvalitatív kutatások során, de azok jelenléte nem indokolja a kvalitatív kutatások és az ezekben rejlő lehetőségek kihasználásának mellőzését, kiváltképp az olyan területeken, ahol valamilyen változást szeretnénk indukálni, folyamatokat elősegíteni. Ilyen például a gazdaságfejlesztés területe is.

A kvalitatív módszertani eszköztár alkalmazása több más előnye mellett egyrészt a legfinomabb, legérzékenyebb információkhoz is elvezethet. Lehetőségünk nyílna non-verbális jelek feldolgozására és olyan információk begyűjtésére is, amelyek elsődleges forrása nem a nyelvben keresendő, hiszen ezek a jelek sokszor a kimondott vagy leírt információkkal ellentétes, de annál fontosabb jelentéstartalmat is hordozhatnak. Másrészt a kvalitatív kutatás adta lehetőségek nem csak a gazdasági kutatások során állnak rendelkezésre. Azok alkalmazását érdemes megfontolni a gazdaságfejlesztési folyamatokban is. Céltól és kutatási területtől függően, ha a kutatói hatás és befolyás fokozódik a kutatás során, immár nem csupán kutatásról, de beavatkozásról is beszélhetünk, mely szándékaink szerint pozitív irányú változást indukálhat a gazdaságfejlesztés éppen érintett területét figyelembe véve.

E tanulmányban azokra a tulajdonságokra térek ki, melyek miatt a kvalitatív módszerek alkalmazásában lehetőség mutatkozik a gazdaságfejlesztési és kutatási folyamatok során. Nem az egyes módszereket mutatom be, és azok konkrét gazdaságfejlesztési szituációkban történő alkalmazásait, hanem azokra az ismérvekre térek ki, melyek finomhangolásával kialakíthatjuk, kiválaszthatjuk a céljainknak megfelelő kvalitatív technikákat. Ilyen ismérv a kutatói befolyásunk mértéke és módja, kutatásunk eszközei, az etikai elveink és reflexiós folyamataink átgondolása, kialakítása. Elsőként röviden bemutatom, hogy hogyan válik a kutató kutatási adattá és tevékenységének milyen jelentősége van a kutatási folyamat során, mely hatás természetesen nem redukálható csupán a kvalitatív kutatásokra. Ezt követően a kvalitatív kutatások főbb eszközeire térek rá, a nyelv és a vizuális technikák, művészetek sze-

repére, jelentőségére és az alkalmazásukban rejlő lehetőségekre. Majd a reflexió és önreflexió témakörére helyezem a hangsúlyt, mely szoros összefüggésben áll az etikai megfontolások kérdéskörével, amelyekkel a kutatások során szembesülünk.

A kvalitatív módszerek szélesebb körű és változatosabb alkalmazása tehát nagy potenciált jelenthet a gazdaságfejlesztési folyamatok előmozdításában is. Számos kvalitatív módszer ugyanis gyümölcsöző eszközként tekint az egyébként is bizonyos mértékig minden esetben szükségszerű kutatói szerepvállalásra, befolyásra, részvételre a kutatás során, így a változás- és akcióorientált kutatási és gazdaságfejlesztési folyamatokban is kiválaszthatóak és felépíthetőek azok a módszerek, amelyek az adott kutatás és fejlesztés stádiumához illeszkedve az annak megfelelő eszközökkel, valamint kutatói jelenléttel, befolyással működnek.

2. A kutató szerepe, hatása, befolyása a kutatási folyamatra és eredményekre

A kvalitatív kutatások általában induktívak, a feltárás felé orientálódnak, magas az érvényességük és nem aggódnak az általánosíthatóság miatt. Sokkal érdeklődőbbek a kutatási probléma, az értékek, hitek, társadalmi jelenségek mélyebb megértése iránt azok egyedi kontextusában. Sokszor a kutatási felek közötti személyes kapcsolatokon alapulnak egy bizonyos időintervallumon keresztül, ami mélyebb bepillantáshoz, gazdagabb adatokhoz vezet (Tuli 2010). Ebből a közelségből fakadóan a kutató elismeri a szerepét annak a világnak az alakításában, amelyet vizsgál (Griffin–Bengry-Howell 2008). Mind a kutató, mind a résztvevő menet közben konstruálja a maga valóságát és tudását (Tuli 2010). A felek konstrukciós lehetőségéből fakadóan a cél nem csupán az lehet, hogy a valóság egy verziójának viszszatükröződését ismerjük meg. Azt meg is változtathatjuk, jobbá is tehetjük valamilyen, igen összetett módon (Giorgi–Giorgi 2008). Bár ennek az összetett módnak a feltárása nem képzí tanulmányom témáját, arra igyekszem rávilágítani, hogy a kvalitatív módszertan kreatív alkalmazásában a felek közötti kapcsolatból, a nyelv és más eszközök jellegzetességéből fakadóan megvan a lehetőség arra, hogy változásokat indukáljunk.

A kutatás befolyásolására, a kutatói hatásra nem gondolhatunk kétpólusú jelenségként, miszerint vagy vélünk felfedezni kutatói befolyást, hatást, vagy nem. Ennek mértéke és módja nagymértékben változhat, fluktuálódhat a kutatás egyes fázisaiban. Ez jól megfigyelhető, ha például csupán a felmérés és elemzés fázisaira különítjük el a kutatási folyamatot (1. táblázat).

1. táblázat Példák a különböző kutatói hatásra egyes kvalitatív módszerek esetén

Módszer	Példák	Kutatói hatás felméréskor	Kutatói hatás elemzés kor
Narratíva elemzés	Egy vállalkozás bukásának/sikerének/indításának története; helyi gazdaságfejlesztés folyamatának elmesélése különböző perspektívákból; Egy gazdasági válság helyi szintű hatásai; Az egyes fogyasztók fogyasztói szokásainak változásai az életkor előrehaladtával	Inkább alacsony	Jelentős
Diskurzus elemzés	A helyi média szerepe a lakosság kultúra-fogyasztási szokásainak alakításában; A fiatal munkavállalók Budapestre vándorlásának megjelenése a helyi diskurzusban; A helyi politikai diskurzus és a hajléktan emberek foglalkoztatásának összehasonlító vizsgálata	Inkább alacsony	Jelentős
Grounded theory	A szegedi vállalkozások gazdasági várakozásai a következő 5 évre vonatkozólag; A szegedi munkavállalók elvárásai a főnökükkel szemben; Mi a gazdasági fejlődés a szegediek szerint?	Inkább alacsony	Inkább jelentős/jelentős
Társalgásanalízis	Munkahelyi meetingek tartalmának vizsgálata; Munkahelyi irodai beszélgetések vizsgálata	Inkább alacsony	Jelentős
Társadalmi reprezentáció	A szegregált lakóövezetek kialakulásának okai; A város személyiségének megfejtése és gazdasága közötti összefüggések vizsgálata; A helyi lakosság gazdasági perspektívái	Inkább jelentős	Jelentős
Emlékezet elemzés	A nők szerepének vizsgálata a munkahelyeken; A keresethez való attidűdök vizsgálata; A személyes kapcsolatháló jelentősége a vállalkozó fiatalok esetén	Inkább jelentős	Jelentős
Pszichoanalízis	Vállalkozásvezetők mindennapos motivációinak vizsgálata; A mókuserékből való kitérés lehetőségei; A pénz szerepe a családi funkciók kialakulásában	Nagyon jelentős	Nagyon jelentős
Etnográfia	Szegény közösségek működése, segítése;	Jelentős	Jelentős
Részvételi akciókutatás	Tanulóközösségek működése; Szervezeti folyamatok vizsgálata	Nagyon jelentős	Jelentős

Forrás: saját szerkesztés

A módszerek összehasonlításának célja csupán, hogy bepillantást nyújtson a rendelkezésre álló opciók sokaságába. A táblázat első oszlopában a lehetséges módszerek láthatók. A második oszlopban ötleteket láthatunk olyan gazdasági kutatásokra, melyeknél az említett módszerek alkalmazhatóak lehetnek. A harmadik és negyedik oszlopban a kezdeti információgyűjtési és a későbbi elemzési fázisokban láthatjuk, hogy a kutatói hatás jellemzően milyen szinten érvényesülhet a kutatás e stádiumaiban. A kutatói hatás természetesen máshogy is alakulhat az egyes fázisokban. Pl. interjúzás esetében fontos, hogy milyen interjúfonalat használunk, törekszünk-e a teljes strukturáltságra, avagy változó mértékben lehetőséget hagyunk a kérdések közbenső alakulására. Továbbá, hogy hogyan és milyen technikát alkalmazunk az interjú lebonyolításában, például abszolút szabad teret hagyunk-e és elhiszünk-e mindent a vá-

laszadónak, avagy egy provokatívabb álláspontot veszünk fel és tevékenyen is igyekszünk minél több információt kinyerni a résztvevőtől. Közbeső megoldásként ún. szabadon áramló figyelési technikát (*free-floating attention*, Frosh–Young 2008) is alkalmazhatunk, amikor is olykor-olykor visszakérdező az elhangzottakról az ilyenkor már beszélgetésnek is nevezhető interjúszituáció során, egyben tesztelve, hogy mit is jelenthet a kutató jelenléte a résztvevő(k) számára (Katz 2015). Elemzés tekintetében pedig nagyon más kiindulási pontot jelent, ha már meglévő, létező kategóriákkal dolgozunk, vagy a szövegből kiemelkedő kategóriákra támaszkodunk.

Talán evidensnek tűnik, hogy önmagunk, az egyén mint kutató a kutatás minden aspektusában jelen van mint belső cselekvő, definiáló, és mint egyéniség; ez a megközelítés azonban eléggé eltér attól, amely az akadémiai szférában általában megszokott. Pedig magunk történetének felismerése és saját részvételünk által az „én” és saját magunk tanulmányozása adattá válik, a személyünkről szóló kérdések és a kutatási kérdés összekapcsolódik és egyre inkább kihagyhatatlan a tudásteremtés folyamatából (Arnold 2011). Például a kutatócsoport tagjai találkozhatnak egymással annak érdekében, hogy a kutatott témakör vonatkozásában feltárják előzetes gondolataikat, érzéseiket és kapcsolódásaikat, melyek megjelenhetnek és kommunikálásra kerülhetnek direkt vagy indirekt módon a kutatás során a kutatói résztvevők által. Amennyiben az előzetes attitűdök, előítéletek, percepciók nem kerülnek feltárássra és elismerésre, azok teljesen láthatatlanok maradhatnak és megadják a hatóerőt a kutatóknak, hogy az értelmezést akár tudat alatt észrevétlenül is, de befolyásolják (Frosh–Young 2008).

Mindez szorosan kapcsolódik a hatalom kérdésköréhez. Ennek témaköre sokkalta mélyebb kifejtést érdemelne, jelen tanulmányban azonban csak néhány gondolat-teret ki. A hatalom számos módon értelmezhető. Például egy egyszerű mélyinterjú esetében tisztán felismerhető egy aszimmetrikus hatalmi kapcsolat, ahol a kérdező rendelkezik a tudományos kompetenciával és a joggal, hogy kérdéseket feltegyen, és ezáltal meghatározza az interjú menetét (Brinkmann–Kvale 2008). A hatalom azonban nem csak olyasvalami lehet, amelyet egy személy birtokol: amíg a kutatóknak megvan a hatalma, hogy bizonyos témákat beemeljen a kutatás témakörébe, addig a résztvevőknek is van bizonyos hatalma, hogy megkérdőjelezzék azokat, például a válaszadás megtagadásával, a kérdések újrairányításával, azzal, hogy konfrontálódnak a kérdezővel, vagy egészen egyszerűen választ adnak a kérdésekre, lehetővé téve a kutatás lebonyolítását (Day 2012).

Ahhoz, hogy fel tudjuk térképezni, hogy a hatalom jelensége hogyan befolyásolja a kutatási folyamatot, meg kell ismernünk, hogy az mikor, milyen hatásokra váltakozik a felek között, milyen eszközök, kontextus által tud megnyilvánulni, valamint, hogy a körülmények hatásán túl a felek milyen hatással vannak egymásra. A másik fél ismerete megkívánja, hogy ismerjük, milyen hatással vagyunk rá, mit hoz

a kutató a folyamatba jelenlétével és tevékenységével, önmagunk befektetése milyen következményekkel jár (Frosh–Young 2008). Láthatjuk, hogy a kutató szerepe kiemelt jelentőségű a kutatás során. Lényegében rajta áll a kutatás körülményeinek, céljának kialakítása, a felmérés struktúrájának felépítése, stílusának alakítása, az elemzés keretének meghatározása, végül, de nem utolsó sorban az eredmények értelmezésének lehetősége. Felmerül a kérdés ez esetben: mi a teendő e pontokkal?

Kutatási célunktól függően törekedhetünk természetesen a hatalom egyenlőbb eloszlására, és nagyobb teret adhatunk a kutatás résztvevőinek a körülmények alakítására is. Számos érvet találhatunk amellett, hogy miért tegyünk így. Ám lehetetlennek tűnik, hogy a kutató teljesen kilépjen a saját személyének megjelenítéséből, megmutatkozásából egy kutatási folyamat során, így a szubjektivitás tagadása helyett annak felismerése¹ és az arra történő reflexió vihet közelebb kutatási kérdéseink megválaszolásához és a kutatási célok eléréséhez (Flick–Foster 2008, Frosh–Young 2008).

A kutatói hatás elismerése minden esetben indokolt és szükséges, azonban annak enyhítése már nem. Számos esetben szándékoltan szeretnénk jelentős hatást elérni kutatási tevékenységünkkel, azaz célunk valamilyen változás, fejlődés elősegítése. A kvalitatív módszertan gazdagsága lehetővé teszi, hogy annak eszközeit konstruktívan, célirányosan alkalmazzuk, ami igen nagy lehetőséget jelenthet a gazdaságfejlesztésben és kutatásban is.

3. A kvalitatív módszerek során alkalmazható eszközök néhány jellegzetessége

A kvalitatív kutatási módszerek sokféle eszközzel szolgálnak kutatásunk kivitelezéséhez. Ennek egyik magától értetődő eleme a nyelv. Ám amennyire elengedhetetlen a kutatásban a nyelv színtere, olyannyira jelenthet korlátot is bizonyos esetekben. Ekkor törekedhetünk arra, hogy kérdéseinkre más, esetleg a művészeti ágak segítségével leljünk választ, illetve segítségük elő kutatási céljainkat.

3.1. A nyelv jelentősége, szerepe, a benne rejlő lehetőségek

Annak, hogy a kutatói befolyás mértékét és módját befolyásolni tudjuk, egyik eszköze a nyelv, valamint a nyelv és a gondolkodás összefüggése. Foucault szerint a diskurzusért, a nyelv és gondolkodás összefüggéséért és a valóságteremtő gyakorlatért folyik a harc, amelyen keresztül az éppen hatalmon lévő rendszer tolmácsolja és viszi keresztül az akaratát a nyelv és annak alkotóelemei segítségével (Fou-

¹ Ezáltal az olvasó is megkapja a lehetőséget az átláthatóságra, az olvasottak értelmezésre, mely által ismét tettünk egy lépést a kiegyenlített hatalmi eloszlás és a demokratikusabb kutatási folyamat felé.

cault 1998, Virág 2014). De miért is ennyire fontos a diskurzus birtoklása? Ennek megértésére legegyszerűbb, ha arra gondolunk, hogy saját környezetünkben, például a családban, a baráti társaságunkban vagy a munkahelyünkön „hogyan vannak beállítva a dolgok” és azt ki, milyen mértékben és módokon képes befolyásolni, kinek milyen beleszólása van az uralkodó diskurzus alakításába. Az uralkodó diskurzus azért nagyon fontos, mert egy kisebb vagy nagyobb közösségben meghatározza, hogy milyen irányba haladunk, melyek a legfontosabb problémák, amelyekkel foglalkozunk, melyek az elérendő céljaink. Ezeknek a dinamizmusoknak a működése és működtetése jelentős mértékben a nyelvünknek köszönhető, melynek jelen tanulmányban a teljesség igénye nélkül csupán két, szorosan összefüggő fő elemét emelem ki.

A nyelvnek konstruáló szerepe van, hiszen ez az egyik fontos közeg, amelyben az emberek jelentéseket komponálnak. A jelentéseket a különböző narratívák, értelmezések hordozzák és közvetítik (Frosh–Young 2008), amelyek szinte minden emberi aktivitásban fontos szerepet játszanak. Dominálják az emberi párbeszédet, és meghatározóak azon kulturális folyamatok során, amelyek rendezik és strukturálják az emberi cselekedeteket és tapasztalatokat. A narratívák segítségével részt veszünk saját magunk identitásának felépítésében. Azokon a történeteken keresztül, amelyeket felépítünk, megalapozzuk saját helyzetünket a világban (Hiles–Čermák 2008). A narratívák által dominált humán diskurzus nyelvi építőblokkokból épül fel, szavakból, kategóriákból, kifejezőmódokból, repertoárokból, melyek számtalan módon felhasználhatóak, hogy a valóság bizonyos verzióit prezentálják, bemutassák (Wiggin–Potter 2008). Ennek segítségével úgy tűnik, megvan a hatalmunk, hogy újragondoljuk az identitásunkat a történeteink alakításával, újraértelmezzük saját jelentőségünket, értékeinket, szerepünket, sikereinket, ami serkentő visszahatást jelenthet az egyén, csoport, közösség számára (Hiles–Čermák 2008). Hozzájárulhat az emberi képessé tételhez, elősegítheti az egyének felhatalmazását, hogy saját életük aktív alakítójaként léphessenek fel.

A nyelv tehát akcióorientált is egyben, beszédben és írásban is változásokat hozunk létre a segítségével. Ez elég nyilvánvalónak tűnhet, hiszen a beszéd és írás önmagukban is cselekvések, de ennél többről van szó. A nyelv a társadalmi interakciók elsődleges közege. A beszédben állítunk, tagadunk, vádolunk, igazolunk, kritizálunk, dicsérünk stb. (Wiggin–Potter 2008). A nyelv közegében szocializálódunk, tárgyalunk, visszük keresztül személyes és közösségi céljainkat, interakcióinkat, és ezen a közegen keresztül működnek társadalmi intézményeink is (Eatough–Smith 2008, Wilkinson–Kitzinger 2008). Tehát a jelentést a nyelvvel is konstruáljuk, és segítségével akciókat hívunk életre. De ezt csupán bizonyos szintig tudjuk megtenni (Frosh–Young 2008). A nyelv ugyanis nem mindenható. A nyelvet közegeként használó kutatásokban és egyébként a nyelvi diskurzusban való részvételhez is speciális

képességek szükségesek (Arnold 2011). A nyelv közegében történő ellavírozgatás az eltérő nyelvi képességek végett nem mindenkinek megy ugyanolyan sikeresen, így bizonyos csoportok kizáródhatnak vagy hátrányba kerülhetnek a jelentések felépítésében (Stephenson–Kippax 2008).

De nem ez jelenti az egyetlen akadályt a nyelv alkalmazásában. A beszéd bizonyos aspektusai ugyanis lehetnek tiltottak; belső vágyaink, ösztöneink, noha irányíthatják akár gazdasági döntéseinket is, a nyelv által a legtöbb esetben nem kerülnek felszínre (Frosh–Young 2008). Olyan területekre is tévedhetünk, amelyek esetében a nyelv nem az elsődleges kifejezési mód, vagy önmagában nem elegendő az információk kinyilatkoztatására. Ilyenek lehetnek az érzelmeink kifejezései, amelyek detektálása kutatásunkban elsőre talán feleslegesnek tűnhet, a gazdasági működésben mégis igen jelentős szerep jut nekik. Ahol a nyelv nem opció, ott tehát fordulhatunk más technikákhoz, területekhez, akár gazdasági kutatásokban is.

3.2. A vizuális technikák, művészetek alkalmazásának jelentősége, lehetősége

A kvalitatív kutatások során a nyelv alkalmazhatósága is korlátos. A tapasztalat és a megélt élet sokkal több, mint az írott és elmondott szó, vagy a helyzethez kötött emberek közötti nyelvi interakció. A tágabb kontextus is jelentős, mint a terek, tárgyak, érzések, érzelmek, szimbólumok, jelek közötti kapcsolatok és felépítmények, gesztusok és más kifejezésmódok (Reavey–Johnson 2008, Eatough–Smith 2008). Ezek feltárására különböző vizuális technikák, úgy mint rajzolás, festészet, fotózás, filmezés, tánc, dráma, továbbá más művészeti területek alkalmazásai lehetőséget nyújthatnak, melyek azonban teljesen más szemléletbe helyezik a valóság kódolása során a társadalomtudományi kutatásokban jellemzően értékelt tradicionális logikát és kutatói útvonalat (Arnold 2011). Ez azonban sokak szerint célravezető, a művészeti területek segítségül hívása sokat adhat a kutató számára. A kreativitás elengedhetetlen egy-egy kutatási folyamatban (Flick–Foster 2008), kiváltképp, ha az egyben fejlesztési folyamatnak is bizonyul. Például egy digitális audio vagy videofelvétel, amelyet akár a résztvevők is elkészíthetnek önmagukról, lehetővé teszi, hogy nem csak a nyelvi jeleket, de más jellegzetességeket is a vizsgálat tárgyává tegyünk, például információkat a stressz színtről, gesztusokat, mimikát, intonációt, valamint a végeredmény elkészültének kontextusát (Reavey–Johnson 2008, Wiggin–Potter 2008). Mindez hozzájárul egyrészt a teljesebb kép megismeréséhez, másrészt a fejlesztés akadályainak és lehetőségeinek alaposabb feltérképezéséhez.

Azoknak a kutatóknak azonban, akik a vizualitás, zene vagy más művészeti területek lehetőségeit tervezik kihasználni, fel kell készülniük arra, hogy ezáltal a résztvevők tapasztalatainak egy más formáját hozhatják felszínre, olyan érzékeny területeket érintve, melyek kezelése bonyolult lehet a résztvevők és a kutatók számára egyaránt (Reavey–Johnson 2008). Így nyilván sok bizonytalansággal szembesül-

hetünk, beleértve az adatelemzést és az információk nyelvi jelekre fordítását is, ha nyelvi jeleken túli információkra is kíváncsiak vagyunk, vagy olyan eszközöket alkalmazunk, melyek a nyelv által kifejezhető és előmozdítható folyamatokon és jelenségeken túlmutatnak. A művészeti területek kutatási eszközként való alkalmazásai azonban nem csak azért lehetnek számunkra vonzóak, mert érzelmeinkre és szépérzékünkre is hatnak, hanem mert általuk egy szélesebb perspektíva áll rendelkezésünkre, hogy kutatási kérdéseinket megválaszoljuk, illetve kutatási céljainknak megfelelően cselekedjünk és cselekedni hagyjunk.

Azzal ugyanis, hogy az alkotás bizonyos részleteit, módját és magát az alkotás folyamatát a kutatási résztvevőkre bizzuk, ismét hatóerővel ruházzuk fel őket. Hiszen nem csak maga az elkészült produktum a fontos, hanem a kontextus is, az alkotás körülményeinek részletei, valamint az is, ahogyan az egész alkotási folyamat annak kontextusával együtt visszahat a kutatás összes résztvevőjére (Reavey–Johnson 2008). Sok esetben az alkotási folyamat és annak újraértelmezése hatással van arra, ahogyan a résztvevők szemlélik önmagukat (Gergen 2008), avagy már az alkotás ténye is befolyásolhatja a kutatási résztvevőket. Azzal, hogy az alkotás lehetőségét megadjuk a résztvevők számára, hogy ezáltal kifejezzék önmagukat, egyrészt nem fedjük el azt, ahogyan a résztvevők látják önmagukat, másrészt egyúttal fel is hatalmazzuk őket, hogy önmaguk helyzetét befolyásolhassák. Így kiegyenlítettbb lesz a hatalom eloszlása a kutatásban, mint például egy előre definiált kérdéssorozatból álló interjú lebonyolítása során (Reavey–Johnson 2008).

Gondoljuk el például, ha egy résztvevő egy olyan kutatásba kapcsolódik be, ahol videonaplót kell készítenie vállalkozása beindításának első heteiről, hónapjairól. A résztvevőnek ezáltal tágabb beleszólása van a kutatás menetébe (hogyan, mikor, miről, milyen témakörökben készíti a felvételeket), mi több, a kutatás ténye arra is sarkallhatja a résztvevőt, hogy jobban teljesítsen a vállalkozásának beindítása során, hiszen annak folyamatát megosztja másokkal is. Ezáltal felhatalmazó is lehet a kutatás, tehát a kutatás ténye és annak bizonyos aspektusai visszahathatnak a kutatási résztvevőkre. Természetesen nem állíthatjuk, hogy ez a hatás kizárólag a pozitív tartományban mozoghat, és egyértelműen a résztvevők előrehaladását segíti. Így folyamatos kihívásokkal szembesülünk mind a nyelvi, mind a más eszközöket alkalmazó kvalitatív kutatások során annak vonatkozásában, hogy a kutatásunknak ne legyen negatív konzekvenciája, hogy ne ártsunk a kutatási résztvevőknek.

4. A felmerülő kihívások kezelése

A szerepek, melyeket betöltünk, az elmondott és meghallgatott történetek, a megélt kapcsolatok és játékok folyamatosan megteremtik és alakítják azt, akik va-

gyunk, amit ráadásul tovább módosít mások ránk vetülő reflexiója is (Arnold 2011). A kvalitatív kutatás során az alkalmazott módszerektől függően eltérő mértékben ugyan, de közvetlen kapcsolatba kerülünk a kutatási résztvevőkkel, így tevékenységünk hatása és következménye folyamatos revízió tárgya kell, hogy legyen.

4.1. Az etikai kérdések kezelése

A kvalitatív kutatások során a kutató gyakorta mélyen beleássa magát kutatási témakörébe, így különösen fontos, hogy eközben etikusan járjon el, melynek hogyanja azonban örök kérdés. Ahogyan már volt szó róla, a kvalitatív kutatás során a lezajló emberi interakciók befolyásolják a kutatás résztvevőit, a létrejövő tudás pedig hatással van az emberi viszonyok megértésére és visszahat a kutatási felekre (Brinkmann–Kvale 2008). Így a kvalitatív módszer olyan eszközt szolgáltat a kutató számára, amely minden pozitívuma mellett árthat is olykor, kellő elővigyázatosság híján. A számos vonatkozó kérdés közül pusztán két konkrét etikai kérdést említek, amelyek meghatározóak minden kvalitatív kutatásban.

(1) Végezhetünk-e kutatást a kutatás résztvevőinek tudta nélkül? Az igenlők azt az érvet hozzák fel álláspontjuk mellett, hogy vannak olyan esetek, amelyeknél az informálás lehetetlenné teszi a kutatás kivitelezését. Átmenetet képezhetünk abban az esetben, ha a közösség csupán néhány tagja tud a kutatásról, ez esetben azonban szintén fennállnak ugyanazok a dilemmák. A kutatás tényének elhallgatása mindenképpen súlyos probléma (Griffin–Bengry-Howell 2008).

A kutatási résztvevők hitelt érdemlő beleegyezése ugyanis magában foglalja, hogy az érintetteket informáljuk a felmérés általános céljáról, legfőbb jellegzetességeiről, az összes lehetséges kockázatról és haszonról, amelyek a kutatásból származhatnak. A hiteles beleegyezés továbbá azt is jelenti, hogy informáljuk a résztvevőket azon jogukról, hogy bármikor visszavonulhatnak a kutatási résztvételtől (Brinkmann–Kvale 2008).

(2) Hogyan tekintünk a résztvevők bizalmára? A kutatónak tudatában kell lennie annak, hogy a kvalitatív kutatás nyíltsága és – adott esetben – intimitása megnyerő lehet és feltárhat olyan információkat, amelyeket később megbánhat a résztvevő. Ha a kutatót empatikus, törődő és barátságos személynek vélik, ami lehet a sürgető eredmények nyomására kialakult álca is, a kutatási résztvevők feltárhatnak olyan információkat is, amelyeket egyébként visszatartanának, valamint előkerülhetnek olyan problémák is, amelyek kezelésére a kutatónak nincs kompetenciája.

A fenti és más kérdésekre adott válaszok intézményesített formája az etikai bizottságokban nyilvánul meg. Ám egyrészt a bizottságok által előírt listaszerű irányelvek betartását lehetetlen az adott kutatói tevékenységet illetően ellenőrizni, másrészt sok esetben a tevékenységek, kérdések előzetes meghatározása például egy

feltáró kvalitatív kutatás esetében nem is kívánatos. Így a kutató erkölce, felelőssége és kapacitása kerül a fókuszba, és annak a kutatói közösségnek a morális szintje, amelyhez a kutató tartozik (Brinkmann–Kvale 2008). Láthatjuk, hogy a kutatón nagyon sok minden áll, vagy bukik. Éppen ezért ahhoz, hogy az eszközeinket, módszereinket pozitív irányú hatások elérésére és változások előmozdítására használjuk fel, a reflexiós folyamatok elengedhetetlen jelentőséggel bírnak.

4.2. A reflexió, önreflexió jelentősége

A kutatónak részvételi szerepe van a kutatásban, része az egész szituációnak, kontextusnak, és befolyásolja a vizsgált jelenséget is (Hiles–Čermák 2008, Griffin–Bengry–Howell 2008). Így az arra történő reflexió, illetve, hogy mindezt hogyan tesszük, a befolyásunkat, jelenlétünket hogyan kezeljük, finomhangoljuk a kutatás és az eredmények prezentálása során, hozzásegíthet bennünket a kutatási kérdésünk pontosabb megválaszolásához, miközben arra is törekszünk, hogy a pozitív hatások elősegítésének pályáján maradjunk és ne ártsunk.

Az egyik legfontosabb reflexiót igénylő kérdés, hogy a kutató milyen hatással jár a tudás létrejöttében, a kutatásban fellelhető hatalmi különbségek a kutatásban résztvevő felek között hogyan nyilvánulnak meg, és hogyan befolyásolják magát a kutatott jelenséget. Például ügyelnünk kell arra, hogy saját, többnyire elméleti ismeretek által befolyásolt interpretációink ne fedjék el a résztvevők interpretációit. Ez egyrészt arra ösztönöz bennünket, hogy figyelembe vegyünk a kutatói szubjektivitást, másrészt hogy azt a tudásteremtés folyamatának elemeként kezeljük (Day 2012), és elismerjük, tudatosítsuk annak létezését mind a felmérés, mind az elemzés során. Ugyan saját pozíciónk tisztázása arról, hogy a kutatás során milyen módon, milyen pontokon és milyen szinten nyilvánult meg kutatói hatásunk, elengedhetetlen, azonban a reflexió megléte önmagában nem jelenti azt, hogy a valódi hatásunkat kellő alaposággal meg tudjuk ítélni.

Hiszen könnyen ellentmondásba ütközhetünk, amennyiben nem teszünk mást, mint hatalmi pozíciónkat újratermeljük a reflexió látszólagos gyakorlása mellett, mely hamis katarzist válthat ki a kutatóból. Így fontos, hogy a reflexivitás ígéretei ne legyenek túlzottak, hiszen a reflexivitás önmagában nem jelenti az esetleges kutatói torzítás elkerülését, vagy a hatalmi különbségek megszűnését a kutatási folyamat során (Day 2012), de az, hogy gondolkodunk a reflexivitás kérdésén, eltávolodunk a problémától és rátekinünk arra, segíthet enyhíteni azokat. Egyik interpretáció sem tekinthető kizárólagosan jónak, de Foucault szerint a hatalmi pozíciók cirkulálásából fakadóan bizonyos jelentések kiemelkednek, normalizálódnak és legitimálódnak (Foucault 1998, Frosh–Young 2008). Egy interjúszituáció során például lehetőségünk van, hogy közvetlenül értelmezzük az elhangzottakat, esetleg visszakérdezzünk, megbizonyosodjunk arról, hogy az interjúrésztvevő valójában hogyan is

érthette az elhangzott gondolatot (Day 2012). Habermas (1968) szerint az interpretációnk helyességéről a végső döntés az alanyé. Ugyanis az elsősorban nem a kontrollált kutatási folyamaton, vagy a kutatók közötti végső interakción múlik, hanem a kutató és a kutatás résztvevője közötti kommunikáción (Frosh–Young 2008). A kutatási résztvevővel folytatott közbenső és végső interakció során sem lehetünk biztosak abban, hogy a résztvevő interpretációjához eljutottunk, de a reflexiós körök során egyre közelebb kerülhetünk ahhoz (Seale 1999).

A reflexivitás képessége optimális esetben nem csupán egy-egy alkalommal jelenik meg a kutatásban, hanem folyamatosan jelen van a kutatási folyamat során (Day 2012). Azonban a reflexiós folyamatok során is egyértelmű, hogy a minőséget nem tudjuk specifikálni (Seale 1999), nem tudunk recept alapján működni ez ügyben sem, a kutató szerepe, személye ez esetben is meghatározó, felelőssége a résztvevők és a feltárt információk tekintetében igen nagy. A tudomány, amely nem reflektál önmagára, elfedi a kutatási folyamat kritikusságát (Chevalier–Buckles 2013). A kutatón nagymértékben múlik, hogy az őszinteség, önkritika és transzparencia mennyiben épül be a kutatások fázisaiba. Véleményem szerint ennek magas fokát indokolja az a kutatói motiváció, amely alapján a kutatási kérdéseinkre érvényes választ keresünk, valamint igyekszünk elérni a kutatási céljainknak megfelelő eredményeket egy változás- és akcióorientált kutatási folyamatban.

5. Összefoglalás

A kvalitatív módszertan alkalmazásakor számos megoldandó kérdéssel szembesülünk. Például a résztvevők közötti ugyan eltérő intenzitású, de közvetlen kapcsolatból fakadóan jellemzően az érzelmeknek is jelentős szerep jut a kutatás során. A kutatói szubjektivitás ezáltal még inkább testet ölthet, hiszen az fokozódhat az együttműködések szorosságával egyetemben, ami aztán számos etikai kérdést is felvet. Éppen ezért kiemelt jelentősége van nemcsak kutatói hatásunk és szerepünk elismerésének, de az arra történő reflexiónak is, méghozzá nem csak a kutatás során, de az eredményként létrejövő dokumentumokban is. A kvalitatív kutatásokkal szembeni egyik fontos kritérium, hogy amit leírunk, az igen közel álljon a valósághoz mind kutatásunk eredményeit illetően, mind a kutatásunk folyamatát és kutatói szerepünket, hatásunkat tekintve. Így a kutatás szükségszerűen szubjektív elemei nem elfedésre, hanem felfedésre kerülhetnek, lehetőséget adva a befogadónak arra, hogy egy teljesebb kép megismerésével alakíthassa ki saját interpretációját.

Jelen tanulmányban azokra az ismérvekre, tulajdonságokra tértem ki, melyek miatt a kvalitatív módszerek alkalmazására lehetőség mutatkozik a gazdaságfejlesztésben és gazdasági kutatásban is, és amelyek finomhangolásával kialakít-

hatjuk, kiválaszthatjuk a céljainknak megfelelő technikákat. Továbbá hangsúlyoztam, hogy ezen ismervek és a velük való bánásmód megismerésére szükség van, amennyiben célunk kiaknázni a bennük rejlő előmozdító lehetőségeket. Röviden bemutattam a kutatói szerep és hatás kérdéskörét a kutatás során; a nyelv, a vizuális technikák és művészetek adta lehetőségeket és funkciókat; a kutatás során elengedhetetlen reflexió és önreflexió témakörét; valamint a felmerülő etikai kérdések kezelésének problematikáját. A kutatói hatás bizonyos esetekben kifejezetten indokolt és kívánatos. Ilyen terület a gazdaságfejlesztés is, hiszen az magában hordozza a változtatás szándékát.

Ugyan a kvalitatív módszerekkel történő fejlesztés talán a gazdaságfejlesztés szakirodalmában nem megszokott, jelen tanulmányban arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy annak alkalmazását mégis érdemes megfontolni. Egyrészt közvetlen közelségbe kerülhetünk a fejlesztések egy-egy területével, többet tudhatunk meg a fejlesztési folyamatok mögött meghúzódó aspektusokról, problémákról, emberi viselkedésekről, ami által a beavatkozási pontok halmaza is kibővíthet. Másrészt a változások elősegítéséhez hozzájárulhat a nyelv konstruktív és akcióorientált funkciója, valamint a más vizuális, művészeti eszközök alkalmazásában rejlő lehetőségek kihasználása. Lehetőségünk van hatóerőt átruházni a résztvevőkre, így a kutatási, fejlesztési folyamataink felhatalmazó jelleget is ölthetnek. Azaz lépéseket tehetünk afelé, avagy elérhetjük, hogy a résztvevők saját helyzetüket pozitívan alakítsák. Mivel azonban hatni többféleképpen lehet, akár negatívan is, a tevékenységünk folyamatos visszacsatolást kíván meg önmagunk, kutatótársaink és nem utolsósorban a kutatás résztvevői részéről is.

Felhasznált irodalom

- Arnold, J. (2011): The Self as Data: A Qualitative Methodology. *Journal of Educational and Developmental Psychology*, 1, 1, pp. 65–73.
- Brinkmann, S. – Kvale, S. (2008): Ethics in Qualitative Psychological Research In Willig, C. – Stainton-Rogers, W. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. Sage Publications, London, pp. 263–279.
- Chevalier, J. M. – Buckles, D. J. (2013): *Participatory action research. Theory and Methods for Engaged Inquiry*. Routledge, London.
- Day, S. (2012): A Reflexive Lens: Exploring Dilemmas of Qualitative Methodology Through the Concept of Reflexivity. *Qualitative Sociology Review*, 8, 1, pp. 60–84.
- Eatough, V. – Smith, J. A. (2008): Interpretative Phenomenological Analysis In Willig, C. – Stainton-Rogers, W. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. Sage Publications, London, pp. 179–194.

- Flick, U. – Foster, J. (2008): Social Representations. In Willig, C. – Stainton-Rogers, W. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. Sage Publications, London, pp. 195–214.
- Foucault, M. (1998): A diskurzus rendje. In Foucault, M.: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Pallas Stúdió–Attraktor Kft., Budapest, 50–74. o.
- Frosh, S. – Young, L- S. (2008): Psychoanalytic Approaches to Qualitative Psychology. In Willig, C. – Stainton-Rogers, W. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. Sage Publications, London, pp. 109–126.
- Gergen, M. (2008): Qualitative Methods in Feminist Psychology. In Willig, C. – Stainton-Rogers, W. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. Sage Publications, London, pp. 280–295.
- Giorgi, A. – Giorgi, B. (2008): Phenomenological Psychology. In Willig, C. – Stainton-Rogers, W. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. Sage Publications, London, pp. 165–178.
- Griffin, C. – Bengry-Howell, A. (2008): Ethnography. In Willig, C. – Stainton-Rogers, W. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. Sage Publications, London, pp. 15–31.
- Habermas, J. (1968): *Knowledge and Human Interests*. Cambridge, Polity, 1987.
- Hiles, D. – Čermák, I. (2008): Narrative Psychology. In Willig, C. – Stainton-Rogers, W. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. Sage Publications, London, pp. 147–165.
- Katz, J. (2015): Theory of Qualitative Methodology: The Social System of Analytic Fieldwork. *Method(es)*, 1, 1–2, pp. 131–146.
- Reavey, P. – Johnson, K. (2008): Visual Approaches: Using and Interpreting Images. In Willig, C. – Stainton-Rogers, W. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. Sage Publications, London, pp. 296–314.
- Seale, C. (1999): Quality in Qualitative Research. *Qualitative Inquiry*, 5, 4, pp. 465–478.
- Stephenson, N. – Kippax, S. (2008): Memory Work. In Willig, C. – Stainton-Rogers, W. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. Sage Publications, London, pp. 127–146.
- Tuli, F. (2010): The Basis of Distinction Between Qualitative and Quantitative Research in Social Science: Reflection on Ontological, Epistemological and Methodological Perspectives. *Ethiop. J. Education & Science*, 6, 1, pp. 97–108.
- Wilkinson, S. – Kitzinger, C. (2008): Conversation Analysis In Willig, C. – Stainton-Rogers, W. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. Sage Publications, London, pp. 54–72.
- Wiggin, S. – Potter, J. (2008): Discursive Psychology. In Willig, C. – Stainton-Rogers, W. (eds.): *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. Sage Publications, London, pp. 73–90.
- Virág, A. (2014): Diskurzuselemzés a politika-és vezetéstudományban. *Vezetéstudomány*, 45, 3, 30–38. o.